

Petr Šámal | K historii pojmu literární kultura. Poznámky z polské literární vědy

Když před nedávnem vyšel v rámci Strukturalistické knihovny svazek *Od poetiky k diskurzu. Výbor z polské literární teorie 70. – 90. let*, konstatoval jeho pořadatel Jiří Trávníček, že by se dalo vytvořit několik paralelních svazků, jež by svými metodologickými východisky rovněž odpovídaly zaměření ediční řady (TRÁVNÍČEK 2002: 8). Cílem přítomného textu je upozornit na jednu linii polské literární vědy, jež se ve zmíněné antologii objevila pouze v náznacích, nejvýrazněji pak v textu Michała Głowińskiego, který z perspektivy roku 1987 označil za dominantní tendenci polské literární teorie předchozích dvaceti let snahu o překonání rozporu mezi „vnitřními“ a „vnějšími“ metodami literární vědy (rozuměj o překonání opozice mezi tradičně chápanou poetikou a sociologií literatury).

Nepůjde nám o nějaký systematizující přehled či kritický komentář k teorii literární komunikace – ta je ostatně některými současnými polskými teoretiky chápána spíše jako fenomén historický (NYCZ 1996). Vzhledem k tomu, že v české poválečné literární vědě zastávaly pozici „vnějších“ metod až na výjimky pouhé zjednodušeně ideologizující výklady literárního díla, chtěli bychom zaměřit pozornost právě k sociologii literatury.¹ Do značné míry tak pomineme práce těch, kteří s odstupem reprezentují polskou literární teorii sledovaného období. Byly totiž do českého a zejména slovenského prostředí uváděny průběžně² a právem představují jádro Trávníčkovy antologie. Avšak i zmíněné sociologicky orientované výzkumy bývají někdy začleňovány do rámce teorií literární komunikace,³ představu-

¹ Ony výjimky představují zejména starší texty Karla Krejčího, dále práce Josefa Alana, Miloslava Petruska a v neposlední řadě i výzkumy čtenářství vedené Alešem Hamanem.

² O překladech a kritické reflexi polské literární teorie viz např. TRÁVNÍČEK 2002: 272–294, dále též MACURA 1988 či POSLEDNÍ 2000.

³ Tak to činí ve svém stručném přehledu např. KRASUSKI 1992.

jí v něm však samostatnou část. Právě tuto linii se pokusíme stručně charakterizovat, vyzdvihnout práce, jež považujeme za reprezentativní, a v závěru naznačit, kde lze spatřovat jejich limity a čím by naopak mohly být inspirativní.

Před závorku budiž vytčeno, že ona snaha o komplexní vnímání literárního díla, kterou v citovaném textu zdůraznil Głowiński, nebyla v sedmdesátých letech polským specifíkem. Lze ji vnímat jako jednu z variant tehdejšího vědeckého paradigmatu, jehož podstatným znakem byl zájem o roli čtenáře v literárním procesu. Polští teoretikové znali a refleктоvali soudobý evropský kontext a v menší či větší míře se jím inspirovali či konfrontovali. Paradoxně spíše stranou zájmu – snad i z historických příčin – zůstávala Kostnická škola recepční estetiky, naopak podstatnější podněty byly nacházeny v pracích Michaila Bachtina, tartuských sémiotiků a ve francouzském intelektuálním kontextu (J. Griemas, R. Barthes, C. Lévy-Strausse). Stranou však nezůstaly ani úvahy Felixe Vodičky, k jehož „pionýrským pracím“ se opakovaně odvolával již zmíněný Michał GŁOWIŃSKI (zvláště viz 1999/1977: 111).

NĚKOLIK POZNÁMEK HISTORICKÝCH

Kromě svých „velkých“ příčin měla orientace polské literární vědy na komunikační proces i svou „každodennost“. Tak jako situaci v Československu sedmdesátých a osmdesátých let zásadním způsobem ovlivnil proces „normalizace“, měly pro polský vědecký život podstatný význam události března 1968. Terčem tehdejší nacionalistické kampaně s antisemitskými rysy se stali zejména představitelé polských intelektuálních elit a studenti (sémiotická analýza jazyku propagandy viz např. GŁOWIŃSKI 1990/1981). Do značné míry paradoxní obětí březnových událostí se stala i kontroverzní osobnost, s níž je spojen rozvoj sociologie literatury v následujících dvou desetiletích – Stefan Żółkiewski.⁴

Literární kritik a kulturněpolitický publicista (nar. 1911) stál po válce v čele radikálního časopisu *Kuźnica* (*Kovárna*), po určitou dobu

⁴ V obsáhlém rozhovoru věnovaném historii Instytutu Badań Literackich PAN však Janusz SŁAWIŃSKI (2000/1988) konstatoval, že ačkoli pracovníci ústavu spatřovali v Żółkiewském ochránce instituce, bylo jeho postavení složitější. Podle Sławińskiego mohli být skrytým cílem březnových událostí právě podobní liberálně orientovaní (a ambiciózní) pracovníci komunistického aparátu.

byl vedoucím oddělení kultury ÚV Polské sjednocené dělnické strany (PZPR). V roce 1948 měl rozhodující podíl na založení Institutu Badań Literackich (IBL), jehož se stal prvním ředitelem. Později byl členem, respektive vědeckým tajemníkem prezidia Polské akademie věd (PAN), ministrem vysokého školství i členem ústředního výboru PZPR (tajemníkem pro vědu). V březnu 1968 se však solidarizoval se stávkujícími studenty a zastáncem dialogu zůstal i poté, co se jím politicky angažovaní intelektuálové (např. Adam Schaff) od svých březnových aktivit pokusili distancovat (viz ALBERT 1994: 550). Následně byl z politických funkcí odvolán. Podstatnější je však Żółkiewského intelektuální vývoj: již před válkou byl obeznámen s ruským formalismem a českým strukturalismem; na přelomu čtyřicátých a padesátých let patřil mezi radikální komunistické kritiky a výrazně ideologický charakter měly prakticky všechny jeho práce z tohoto období. V dalších letech prošel „tradičním“ liberalizačním vývojem, jenž v jeho případě vedl od krajního dogmatismu přes příklon k Lukáscovu konceptu literatury a Goldmannově sociologii literatury až k sémiotice. Z tohoto pohledu byla přelomová jeho kniha *Semiotika a kultura*, jež poprvé vyšla v roce 1969 v Bratislavě (jako překlad z rukopisu).

Poté co skončila Żółkiewského kariéra politická, začalo podle slov Janusze SŁAWIŃSKÉHO „nejvýraznější tvůrčí období v jeho intelektuální biografii“ (2000/1988: 314). Na rozdíl od českého prostředí, kde akademii věd postihla radikální čistka, v Polsku se do PAN uchylovali ti, kteří nemohli pedagogicky působit. V IBLu se Żółkiewski stal hlavní postavou sociologického zkoumání literatury: v rámci jeho několikačlenné pracovní skupiny probíhal široký materiálový průzkum čtenářství, čtenářských spolků apod., a on sám se snažil toto směřování postavit na teoretickou základnu (hlavní inspiraci nacházel ve francouzské kulturní antropologii a u J. Lotmana). Zvláštní význam pak mělo, že se jeho sociologicky a kulturologicky orientované úvahy inspirativně střetaly s podněty osobností, které měly blíže k metodám „vnitřním“ a které se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let začínaly soustavně zabývat otázkami recepce (viz studie J. Sławińskiego, M. Głowińskiego, E. Balcerzana aj.). Výsledkem těchto kontaktů pak byla celá řada společných publikací, jimiž sice prostupuje zřetelná diference mezi oběma tendencemi a jejich rezervovaný vztah, jež se však v některých oblastech doplňují. Nemá smysl vztah těchto teorií zpětně harmonizovat, jak to činí například Żółkiewského žák Krzysztof DMITRUK (1990: 303–314), pokusíme se však ukázat, že se v některých chvílích navzájem inspirovaly.

„SOCIOLOGIE LITERÁRNÍCH FOREM“ A/NEBO
 „VĚDA O LITERÁRNÍ KULTUŘE“

Naznačená polarita se výrazně ukázala v publikaci, jež byla svým způsobem přelomová – sborník *Problémy sociologie literatury* vyšel v roce 1971 a redigoval jej Janusz Sławiński. Již v úvodu knihy přední polský strukturalista upozornil na existenci dvou tendencí v sociologicky orientovaném bádání, jejichž závěry se prolínají jen výjimečně. Podle Sławińského se na jedné straně objevují teoretické úvahy o sociologii literatury, jež jsou však odtržené od konkrétního materiálu, a na druhé straně existují (v Polsku totiž skutečně existovaly) empirické sociologické výzkumy fenoménů spojených s literaturou, které však postrádají širší teoretický rámec a vazby na vlastní literární proces (SŁAWIŃSKI 1971: 7–8). Odlišné zaměření obou linií se pokusíme ukázat na tom, jak jejich čelní představitelé chápali termín literární kultura.⁵ Nejedná se totiž o záležitost čistě formální – ne náhodou tento spor přetrval až do půlky osmdesátých let, kdy se však již soudobé teoretické uvažování ubíralo jinými směry (viz záznam diskuse ke konferenčnímu příspěvku Krzysztofa Dmित्रuka⁶ z roku 1986 – MARKIEWICZ – SŁAWIŃSKI 1992: 356–358).

První chápání termínu reprezentuje koncepce J. Sławińského, představená ve zmíněném sborníku studií *Sociologie literatury a historická poetika* (tento text se později stal patrně nejcitovanější částí autorovy knihy *Dílo – jazyk – tradice; základní informace* viz MACURA 1988: 454–462 – autorem hesla je Pavel Janoušek). Programová stať začíná rekapitulací dosavadních koncepcí sociologie literatury; Sławiński rozlišil „sociologii literárních forem“ od podle něho všeobecně převládající „sociologie literárního života“. Ta, tradičně symbolizována pracemi Roberta Escarpita, se soustřeďuje k studiu společenských podmínek, za nichž dílo vzniká, je distribu-

⁵ S pojmem „literární kultura“ soustavně pracuje ve svých komparativních studiích Petr Poslední. Jeho pojetí pojmu má nejbližší ke koncepci Janusze Sławińského (nejsoustavněji o termínu viz POSLEDNÍ 2000: 10–21).

⁶ Upravená verze Dmित्रukova referátu se později stala součástí jeho knihy *Současné polské koncepce kultury*, v níž mj. srovnával pojetí literární kultury u Żółkiewského s chápáním Sławińského a Głowińského. Tento výklad je veden z pozic Żółkiewského, charakteristika Sławińského pojetí literární kultury je v podstatě výstižná, v případě Głowińského ji však pokládám za zkreslující (srov. DMITRUK 1990: 314n).

ováno a recipováno, a dále studuje vzájemné kontakty lidí zabývajících se literaturou (v nejširším slova smyslu). V dalším výkladu pak ostře oddělil oblast zájmu literární historie, pro niž jsou podmínky literárního života „systémem spoluvysvětlujícím zvláštnosti literárních řešení“, od pole sociologie, kterou zajímají čtenářské aktivity jako zdroj informací o společnosti. Za základní problém pak označil absenci „zprostředkujícího jazyka, který by vytvořil podmínky pro oboustrannou překladatelnost problémů“. Hlavní nedostatek dosavadní sociologie literatury spatřoval Sławiński v tom, že nechápe literární život jako „soubor možností (a současně i nemožností) pro určité způsoby, prostředky a principy literárního komunikování“ a že pomíjí „problémy vztahující se k metodám literárního komunikování chápáným jako zvláštní druhy programů pro podmínky literárního života“ (cit. dle SŁAWIŃSKI 1973/1971: 141–143). Úvodní polemický komentář v podstatě směřoval proti sociologickému determinismu (převážně marxistického původu – autor polemizoval zejména s tehdy vlivnou koncepcí Goldmannovou), v jejímž pojetí se literární dílo stávalo jednak zdrojem informací o společenských podmínkách, jednak mělo být jejich odrazem. Za základní slabinu většiny sociologických koncepcí považoval skutečnost, že se nesnaží objasnit rysy, jež uměleckému dílu dávají status estetického předmětu. V této souvislosti vyzdvihl potřebu soustavného zohledňování „literárnosti“ díla, jíž rozuměl vlastnosti způsobující, že je dílo vnímáno jako literatura.

V druhé části textu se Sławiński zabýval některými termíny souvisejícími s navrhovanou „sociologií literárních forem“; speciální pozornost věnoval problémům spojeným s literární veřejností (za způsoby účasti označil roli autora a čtenáře, specificky dvojznačné postavení přiznal kritikovi), jež je rozvrstvena vertikálně a horizontálně. Pro charakter literární veřejnosti má podle něho zásadní význam existence společně sdíleného orientačního systému, který označil jako „literární kultura“. Právě přítomnost této kolektivní zkušenosti podle něho umožňuje příslušníkům literární veřejnosti „úspěšně se dorozumět prostřednictvím literárních děl“. Následně Sławiński vymezil tři základní složky literární kultury, jimiž rozuměl obeznámenost s literární tradicí (tedy představa soudobé literární normy), preference určitého typu děl (vkus) a konečně literární kompetenci (schopnost vytvářet a chápat nové komunikáty).

Z podobných metodologických východisek jako Sławiński přistupovali k problémům sociologie literatury jemu blízcí autoři. Jejich

texty otištěné ve sborníku *Problémy sociologie literatury* naznačily a předznamenalily pozdější hlavní tendence polské literární teorie (Edward Balcerzan *Perspektivy „poetiky recepcí“*, A. Okopień-Sławińska *Vztahy mezi osobami v literární komunikaci*, Kazimierz Bartoszyński *Otázky literární komunikace v narativních dílech*). Nejsoustavněji pak ve směru naznačeném Sławińským pokračoval Michał Głowiński. V textech soustředěných do knihy *Style odbioru (Styly recepcí)*⁷ rozvinul načrtnuté teze a pokusil se je konkretizovat a systematizovat. Ve studii *Recepcie, konotace, styl* upozornil na to, že četné empirické výzkumy zůstávají i nadále literární vědou nereflektovány, a to dokonce i těmi jejími směry, jež mají slovo recepcie přímo v názvu. V návaznosti na Umberta Eka pak zdůraznil, že jedním z podstatných znaků literárního díla je skutečnost, že může vcházet do kontaktu a trvat i v těch komunikačních situacích, kdy kód vysílajícího není totožný s kódem příjemce. Głowiński se pokusil vytvořit do určité míry schematizující škálu recepčních kódů, již v návaznosti na starší Balcerzanův termín „poetika recepcí“ označoval jako „styly recepcí“. A právě tento pokus o systematizaci (autor si uvědomoval, že se jedná o abstraktní model a že se jednotlivé styly nevyskytují v čisté podobě – v této souvislosti vyzdvihl podnětnost Jaussova termínu „horizont očekávání“) byl inspirován z jedné strany Sławińského pojetím literární kultury a jejích různých úrovní, z druhé pak Żółkiewského rozvrhem sociálních oběhů literatury (viz dále). Podle Głowińského mají různé úrovně literární kultury (vhodnější by však bylo označení typy, jež nesugeruje diferencí ve smyslu kvalitativním „vyšší“ × „nižší“, ale naznačuje prostou, axiologicky bezpříznakovou odlišnost) svůj vlastní soubor konotací (tento pojem definoval jako určitý významový dodatek, jenž přináší informace vykračující mimo to, co je umístěno v základním, referenčním významu vyjádření). A právě kombinaci „konotací proponovaných dílem s konotacemi sugerovanými danou literární kulturou“ chápal jako ústřední problém analýzy literární komunikace (GŁOWIŃSKI 1999/1977: 125). Tyto konotace – říká dále Głowiński – jsou strukturními celky různého řádu, mezi něž náleží i samotné pojetí literárnosti, tedy toho „činitele, který způsobuje, že se daná výpověď či typ výpovědi zapojuje do oblasti literatury“ (IBID.: 126).

⁷ Titul překládáme v návaznosti na dosavadní úzus (viz především MACURA 1988). Avšak vzhledem k tradičnímu spojení pojmu „recepcie“ s Kostnickou školou by byl vhodnější překlad *Styly příjmu*.

Stranou v tuto chvíli ponecháváme Głowińského sedmistupňovou škálu stylů recepce a typologii dokladů (*świadectwa*), na jejichž základě lze jednotlivé styly rozlišovat (viz GŁOWIŃSKI 1999/1977: 136 až 53, výstižnou informaci podává MACURA 1988: 153 – autorkou hesla je Alena Macurová), a zaměříme pozornost k nejméně výraznějšímu představiteli druhé linie. Ve sborníku *Problémy sociologie literatury* je Stefan Żółkiewski zastoupen referátem, který na rozdíl od jeho pozdějších metodologických úvah zřetelně ukazoval, jak se jeho původní marxistická východiska synkretickým způsobem kombinovala s právě aktuálními intelektuálními trendy. Přestože odkazy ke Goldmannovi a Lukácsovi postupem let ustupovaly ve prospěch francouzské kulturní antropologie či prací Bachtinových a Lotmanových, zůstala v teoretikově pohledu marxistická perspektiva trvale přítomna. Názornější než rekapitulace jeho četných (do určité míry se opakujících) teoretických a metodologických úvah – za reprezentativní lze označit text *Zkoumání dynamiky literární kultury* (ŻÓŁKIEWSKI 1979/1973) – bude přiblížení jeho programového opusu – *Literární kultury 1918–1932* (1973).

V úvodu své nejméně významnější materiálově založené monografie Żółkiewski konstatoval, že ho nezajímá samotná literatura, ale „literární kultura“. Tento termín, jehož vymezení se v různých obdobích mírně posouvalo, v podstatě ztotožňoval s celkem komunikačních procesů spojených s literaturou, které se odehrávají v dané společnosti a čase. Ne tedy vlastní umělecké dílo či jeho podstata, ale to, jaké sociální funkce literatura v dané kultuře plní, jaké potřeby literární veřejnosti uspokojuje a jaké sociální role spisovatelé zastávají. Jedním z nejcharakterističtějších rysů Żółkiewského metody bylo programové pomíjení konkrétních autorů, děl a významů, jemuž odpovídala preference statistických dat (zde se ovšem mohl opřít o řadu předchozích materiálových výzkumů) a reflexe historiografických prací z oblasti hospodářských dějin. Zvolený přístup odkazoval k ideálu scientistně založené vědy, jenž se v tomto případě doplňoval s tradičním strukturalistickým odporem k pozitivistickému biografismu.

Żółkiewského cílem bylo popsat strukturu systému, v němž se odehrávala literární komunikace, vytvořit její abstraktní model a charakterizovat systémy komunikačních kódů (řečeno s de Saussurem, snažil se pohybovat se na rovině *langue*). Ústřední postavení v jeho práci přitom měla teze o tom, že se po 1. světové válce zformoval nový typ „současné“ literární kultury, jejímž nejpodstat-

nějším znakem je masovost. Úvodní část knihy ve výsledku představoval obecně historický úvod – autor rekapituloval strukturální proměny polského hospodářství a jejich důsledky pro oblast kultury. Hlavní pozornost pak zaměřil na oblasti spojené s literaturou. Pojednal strukturální změny polygrafického průmyslu, nové typy masové komunikace, situaci na trhu časopisů a vazbu jednotlivých titulů na politická uskupení, postavení literatury v časopisech atd. S využitím starších statistických výzkumů charakterizoval materiální podmínky spisovatelů a zejména „instituce literární politiky“ – na rovině státního aparátu, oficiální profesní organizace, spisovatelské spolky, literární skupiny a také tradiční místa, v kterých se formující čtenářské návyky (škola, odbory, knihovny, církev aj.). Kniha má na mnoha místech sklon k encyklopedičnosti a problematické se jeví zejména pomíjení konkrétních obsahů, respektive absence interpretační analýzy shromážděných dat, jež by směřovala k něčemu jinému než k potvrzení výchozí teze o masovém charakteru nové literární kultury.

Žółkiewského výklad postupně směřoval k závěrečné části věnované sociálnímu oběhu literatury. Přestože samotné vymezení sociálních oběhů není autorstvím Žółkiewského (navázal zejména na Escarpitovo rozlišení mezi oběhem *lettré* [kultivovaným] a *populaire* [populárním], jež bylo primárně založeno na odlišné kompetenci recipientů – stručné srovnání těchto koncepcí PŁACHECKI 1980: 120 až 121), lze jejich rozpracování označit za nejoriginálnější a pro další bádání nejprůnosnější prvek jeho teorie. V knize o meziválečné literární kultuře rozuměl termínem sociální oběh „obíhání literárních textů mezi různými typy odesílatelů a specifickými středisky recipientů, textů přijímaných v takových sociálních situacích literární komunikace, jež jsou příznačné pro danou kulturu“ (ŽÓŁKIEWSKI 1973: 412). Jednotlivé oběhy měly být diferencovány na základě odlišnosti sociálních funkcí, které příslušné texty plní, a dále podle toho, jaké specifické čtenářské potřeby uspokojují. Na základě tohoto pojetí pak rozlišil několik základních komunikačních situací, v nichž se měl realizovat kontakt s literaturou, a následně vymezil pět základních sociálních oběhů (umělecký, triviální, brakový, oběh literatury „pro lid“ a jarmarečně-poutový), v němž pouze první tři chápal jako příznačné pro novou literární kulturu, posledně jmenované označil za rezidua předchozích období (přehledná charakteristika jednotlivých oběhů a povahy komunikačních situací, jež jsou pro ně charakteristické viz LALEWICZ 1985: 157–159).

Żółkiewski v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let pojetí klíčových pojmů své „vědy o literární kultuře“ („literární veřejnost“, „sociální oběh“, „literární kultura“) opakovaně pozměňoval a svým způsobem rozostřoval. Většinu jeho pozdních textů dominovala rozpačitě vyznívající snaha o vymezení nového sémiologicky založeného oboru, označovaného jako „věda o literární kultuře“. S tímto záměrem souvisí jednak to, že Żółkiewského teorie jsou reflektovány spíše v rámci historie polských kulturologických konceptů (viz např. PIETRASZKO 1992: 113–128), jednak to, že v oblasti současné literární vědy nejsou vnímány jako aktuální.

Přesto však lze konstatovat, že některé podněty nezapadly. První impulz byl teoretický. Především ve studiích Janusze Lalewicze, u něhož se nejvýraznějším způsobem setkávaly podněty obou pojednávaných tendencí, byly systematicky rozpracovány klíčové pojmy spojené se sociologií literatury (literární komunikace, proces čtení, literární veřejnost, sociální oběh aj.), přičemž se jejich autor nemožoval na opakování Żółkiewského východisek (viz LALEWICZ 1975; TÝŽ 1985). Rovněž teoreticky (avšak v souvislosti s konkrétními materiálovými výzkumy) byly zaměřeny texty Krzystofa Dmitruka, který se opakovaně zamýšlel nad rolí některých institucí souvisejících s literární kulturou (systémy kontroly, literární veřejnost, význam časopisů atp.), avšak jen výjimečně překračoval východiska daná Żółkiewským (viz např. DMITRUK 1980).

Neméně podstatné pak byly práce materiálové. V nich již nebylo hlavním cílem vymezení vlastního pole a tedy určení vztahu vůči tradiční literární historii. Většinu z nich spojuje zájem o společenský rámec literatury, o její postavení v širokém kulturním kontextu a o instituce s ní spojené. Jednotliví autoři se věnovali otázkám sociálního statutu různých představitelů literární veřejnosti, systémům společenské kontroly či otázkám četby v určitém období (např. sborníky *Problémy literární kultury polského osvícenství*, 1978; *Literární veřejnost*, 1982). Dalším společným rysem je zájem o „nižší“ žánry a tu část tvorby, jež doposud zůstávala mimo oblast tradiční literární historie. V oblasti starší literatury se tímto směrem ubíraly zejména práce Hanny Dziechcińskiej, k novějším obdobím pak směřovaly například práce Oscara Czarnika. Do značné míry průkopnický charakter měla Czarnikova kniha *Umělecká próza a denní tisk (1918–1926)*, v níž analyzoval postavení beletrie v primárně neliterárních kontextech, totiž v několika reprezentativních periodických odlišné politické orientace. Jeho cílem přitom byla nejen charakteristika literární

politiky jednotlivých deníků a to, jak literatura pomáhala hodnotově profilovat politickou sféru, ale také analýza samotné beletrie tištěné na pokračování.

Počáteční Źółkiewského úsilí, směřující k založení „nové vědy“, patrně způsobilo, že se v současné době zkoumání institucionálního rámce literárního dění odehrává jakoby mimo prostor literární historie (je symbolické, že se tyto aktivity soustřeďují v Institutu pro výzkum knihy a čtenářství v Národní knihovně ve Varšavě). S touto skutečností může souviset i přetrvávající absence interpretační analýzy shromážděných dat, v níž ustrnula původní okázalá snaha zkoumat abstraktní systém. Zřetelně se to ukazuje v jiné Czarnikově práci *Mezi dvěma srpný: Polská literární kultura 1944–1980*, jež popisuje institucionální rámec poválečné literatury ve stopách Źółkiewského knihy o meziválečném období. Zde již prakticky chybí souvislost s vlastním literárním děním chápaným jako dynamický a živý proces (srov. CZARNIK 1993). Vzhledem k tomu, že ve většině materiálově založených prací schází hlubší provázanost s literárním procesem, nabízí se pro takto pojatý výzkum spíše termín „knižní“ kultura. Částečnou výjimku představují novější výzkumy Stanisława KONDEKA věnované nakladatelské činnosti a oficiálnímu knižnímu oběhu v padesátých letech (1999).

Kromě prací, jež se ubíraly přímo ve stopách Źółkiewského, souvisí s jeho počáteční iniciativou ještě jiná oblast literární vědy, jež se v průběhu sedmdesátých a osmdesátých výrazně proměnila: zkoumání populární literatury. Přestože Źółkiewski původně vykládal problematiku „masové literatury“ v duchu teorií kritického marxismu šedesátých let, na počátku následující dekády se již snažil zdůrazňovat hodnotovou neutrálnost tohoto termínu a hovořil o potřebě zkoumání této části literatury (neutrálnost pojmu byla však jeho případě spíše manifestační – populární četbu chápal jako v podstatě nezdařilou nápodobu literatury umělecké). Podstatnější než jeho návrhy na metody analýzy této produkce či to, jak tento korpus textů popsal ve své *Literární kultuře (1918–1932)*, byl samotný podnět k jejímu zkoumání a zejména teze o samostatném, vnitřně diferencovaném oběhu, v němž se pohybuje určitý typ textů se specifickou funkcí. Nebyla proto náhoda, že se již v roce 1973 ve sborníku *O současné literární kultuře* objevilo několik textů, které se populární literatuře věnovaly. Přelomový charakter měl zejména příspěvek Czesława Hernase *Potřeby a metody zkoumání brakové literatury*,⁸ v němž formuloval potřebu

uznání specifické literárnosti okruhu populární četby. Hernas se vyslovil pro širší, na kulturních kritériích založené chápání národní literatury a jeho výchozí otázka zněla: Je tato „třetí literatura“⁹ prostě jen nějakou „horší tvorbou, neliterární (?), nebo je také výtvorem odlišné – neuznané – literární kultury“? (HERNAS 1973: 19). Jeho odpověď byla jednoznačná – tuto část slovesnosti nechápal jako díla neschopných autorů, ale jako výraz „odlišné imanentní poetiky“. Spisovatel, který se pokouší o uměleckou dráhu a není úspěšný, se podle Hernase „nestane autorem braků, ale zůstane grafomanem“ (IBID.: 20). V další části programového textu pak autor poukázal na souvislost populární literatury s městským prostředím a upozornil i na potřebu sociologického výzkumu tohoto fenoménu. Literární věda se však podle něho měla soustředit především ke genologickému studiu této produkce.

Přestože se v Polsku oblast populární literatury bibliograficky mapovala již v šedesátých letech (v Łodzi probíhající práce Janusze Dunina), z hlediska metodologického měla studie Czesława Hernase iniciační charakter. V dalších letech se zkoumání této oblasti soustředilo zejména ke studiu žánrů a centrum tohoto výzkumu bylo především ve Vratislavi. Zde vzniklo samostatné pracoviště zaměřené na oblast populární literatury, kde mimo jiné vznikl reprezentativní *Slovník populární literatury* a kde vychází periodický sborník *Populární literatura a kultura*. V současnosti však studium populární literatury zdaleka není specialitou Vratislavi.

LITERÁRNOST JAKO FAKT HISTORICKÝ A SOCIÁLNÍ¹⁰

Vymezení sociálních oběhů představuje jeden z momentů, v němž se obě pojednávané tendence do určité míry setkaly. Bohužel nerozvinutý zůstal (alespoň pokud je mi známo) jeden z motivů, který ve svých úvahách nadnesl Janusz Sławiński a následně jej rozvinul i autor *Stylů recepte*: totiž představa literárnosti, chápané v jiné rovině

⁸ Autor hned v počátku konstatoval, že termín „braková literatura“ chápe jako bezpříznakový. Postupem času se ustálil termín „populární literatura“.

⁹ „Druhou“ literaturou je míněna lidová slovesnost, jež si vydobyla nárok na odborný zájem již v 19. století. Hernasem použité opisné označení se v Polsku objevuje i nadále (viz např. MARTUSZEWSKA 1997).

¹⁰ Poznámky k takto chápané literárnosti navazují na debaty probíhající v rámci oddělení pro výzkum literární kultury ÚČL AV ČR.

než v jaké termín původně vymezila ruská formální škola (kritický přehled nejvýraznějších pojetí literárnosti podává CULLER 1989, který se ovšem neztotožňuje s navrhovaným kulturněsociálním a historickým chápáním pojmu).

Naznačený, avšak důkladněji nerozpracovaný posun v chápání literárnosti by se dal přirovnat k tomu, jak svého času Felix Vodička posunul původní význam Ingardenova pojmu konkretizace a následně jej využil ve svých novátorských recepčně orientovaných studiích. V příslušné pasáži studie *Sociologie literatury a historická poetika* klade Sławiński důraz na to, že literárnost, tedy „soubor vlastností umožňující postavit literární komunikát vůči jiným typům oznámení“, je kategorií, kterou je třeba zkoumat ve vztahu k určitému stavu společenského vědomí a že sociologie literárních forem by měla analyzovat „kritéria, podle nichž je určitý typ textů chápán právě jako literární“ (SŁAWIŃSKI 1973/1971: 150). Na toto, primárně historické pojetí literárnosti navázal Michał Głowiński v souvislosti s výkladem jednoho z ústředních pojmů své teorie – konotace (viz výše). Teprve v tomto okamžiku dostává termín literárnost také dimenzi vertikální a stává se kategorií sociokulturní.

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let se Sławiński i Głowiński zabývali dvěma okruhy problémů, jež s takto chápanou literárností bezprostředně souvisejí. První oblast zájmu představovala literární kritika, druhou literární žánry. Literární kritikou jako institucí stabilizující literární kulturu se nejsystematičtěji zabýval J. SŁAWIŃSKI (zvláště viz 2000/1974: 140), souvislostem genologickým se věnoval zejména M. Głowiński. Hlavní význam genologického studia přitom nespatořoval v klasifikaci, žánry chápal v souladu se soudobými teoriemi jako určitý typ diskurzu, jehož analýza by měla vymezit znaky, jež jej odlišují od jiných. Upozorňoval přitom, že v některých specifických historických situacích (souvisejících s povahou dané literární kultury) může být žánrové povědomí velice silné a může výrazně normativně působit na celý literární proces.

Přestože oba autoři poukazovali na potřebu analýzy sociokulturně a historicky pojaté literárnosti také z pozic sociologie literatury, zůstaly tyto podněty literárněhistoricky orientovaným badáním až na výjimky nereflektovány. Přitom četné práce věnované institucionálnímu rámci literárního procesu, například vydavatelské politice či problematice dějin čtenářství, k podobnému přístupu přímo vybízely. Vždyť pokud je například jednou z funkcí literární kritiky vyjádření určitého estetického ideálu jménem určité části literární

veřejnosti, tak jiný pohled, poskytující odlišnou perspektivu, nabízejí například školní učebnice literatury, různé formy společenského ocenění či informace o literatuře v periodických primárně neliterárních. Ostatně tak jako literární kritika formuluje určitou představu estetické hodnoty, tak ji (jiným způsobem a prostředky) vytvářejí a formulují například systémy společenské kontroly.

Specifický příklad, na němž lze názorně ukázat využitelnost naznačených postupů, představuje budovatelská literární kultura přelomu čtyřicátých a padesátých let. Vzhledem k její výrazně normativní a restriktivní povaze se jako zvláště aktuální nabízí analýza pramenů cenzurní povahy. Máme-li například k dispozici nejružnější soupisy autorů vylučovaných ze spisovatelských institucí, indexy knih, jež nesměly vyjít, měly být (a byly) vyřazovány z knihoven, je potřebné jejich systematické zpřístupňování. Nelze však zůstat na rovině prostého výčtu. Nejedná se totiž o pouhý seznam titulů, ale o souhrn konkrétních textů, žánrů a konotací (ve smyslu, v jakém užil termínu Głowiński). Tyto významy je třeba analyzovat, diferencovat a následně uvažovat, proč měly být vyloučeny z oficiálního oběhu, proč neměly být součástí literatury, přesněji určité programové představy toho, jak má nová socialistická literatura vypadat. Za restriktivními opatřeními totiž stojí hlubší příčiny, jež nelze přecházet paušalizujícími odkazy na „ideologii“ či na „politiku“. Je za nimi určitý normativně uzavřený koncept literárnosti, pro kterou není dominantní funkce estetická, ale persvazivní. V rámci budovatelské literární kultury mělo literární dílo především získávat nové stoupence komunistické budoucnosti, literatura měla bojovat za „nový“ svět, dílo bylo „zbraní“ v boji za „lepší“ budoucnost. Díla, která tuto představu nenaplňovala, neměla být chápána jako literatura. Autoři, kteří se s konceptem budovatelského umění, výrazně protikladným k tradicím moderního umění, ztotožnit nechtěli ani nemohli, měli být z literatury vyřazeni.

Úkolem naší nepochybně zjednodušující zprávy bylo připomenutí některých způsobů, jimiž byla v kontextu polské literární vědy zkoumána určitá část literárního procesu. Podobné bádání probíhalo i v jiných zemích a v rámci jiných metodologických konceptů. Různými cestami tak směřovaly k rozšíření pole literární vědy a k zasažení díla do širokých kulturních a sociálních kontextů. Tato tradice bohužel české literární vědě do značné míry schází.

■ LITERATURA

ALBERT, Andrzej (vl. jm. Wojciech Rozzkowski)

1994 *Najnowsza historia Polski 1914–1993*, sv. 2 (London: Wydawnictwo Puls)

CULLER, Jonathan

1989 „La littérature“; in Marc Angenot, Jean Bessiere, Douwe Fokkema, Eva Kushner (edd.): *Théorie littéraire. Problèmes et perspectives* (Paris: Presses Universitaires de France), s. 31–43

CZARNIK, Oskar

1982 *Proza artystyczna a prasa codzienna (1918–1926)* (Wrocław: Ossolineum)

1993 *Między dwoma Sierpniami. Polska kultura literacka w latach 1944–1980* (Warszawa: Wiedza Powsechna)

DMITRUK, Krzysztof

1980 *Literatura – społeczeństwo – przestrzeń* (Wrocław: Ossolineum)

1990 *Współczesne polskie koncepcje kultury* (Warszawa: PAN)

GŁOWIŃSKI, Michał

1990/1981 „Figura wroga (O propagandzie marcowej)“; in *týž: Nowomowa po polsku* (Warszawa: Wydawnicwo PAN), s. 66–67

1999/1977 *Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej* (Kraków: Universitas)

2002/1987 „Od vnějších a vnitřních metod k literární komunikaci“; in *Od poetiky k diskurzu. Výbor z polské literární teorie 70. – 90. let* (Brno: Host), s. 180–195

HERNAS, Czesław

1973 „Potrzeby i metody badania literatury brukowej“; in Stefan Źółkiewski, Maryla Hopfinger (edd.): *O współczesnej kulturze literackiej* (Wrocław: Ossolineum), s. 15–45

KONDEK, Stanisław

1999 *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955* (Warszawa: Biblioteka Narodowa)

KRASUSKI, Krzysztof

1992 *Główne tendencje współczesnej polonistyki literackiej (1945–1990)*

(Wrocław: Uniwersytet Wrocławski)

LALEWICZ, Janusz

1975 *Komunikacja językowa i literatura* (Wrocław: Ossolineum)

1985 *Socjologia komunikacji literackiej. Problemy rozpowszechniania i odbioru literatury* (Wrocław: Ossolineum)

MACURA, Vladimír (ed.)

1988 *Průvodce po světové literární teorii* (Praha: Panorama)

MARKIEWICZ, Henryk – SŁAWIŃSKI, Janusz (edd.)

1992 *Nowe problemy metodologiczne literaturoznawstwa* (sborník z konference, která proběhla v roce 1986) (Kraków: Wydawnictwo Literackie)

MARTUSZEWSKA, Anna

1997 „*Ta trzecia*“. *Problemy literatury popularnej* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego)

NYCZ, Ryszard

1996 „Dziedziny zainteresowań współczesnej teorii literatury“; in Teresa Michałowska, Zbigniew Goliński, Zbigniew Jarosiński (edd.): *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów Warszawa 1995* (Warszawa: IBL), s. 60–76

PIETRASZKO, Stanisław

1992 *Studia o kulturze* (Wrocław: AVA)

PŁACHECKI, Marian

1980 „Krytyka literacka, obieg, publiczność“; *Teksty* č. 1, s. 118–132

POSLEDNÍ, Petr

2000 *Měřítka souvislostí. Česká a polská literární kultura po roce 1945* (Praha: Euroslavica)

SŁAWIŃSKI, Janusz

2000/1988 „IBL od przedwczoraj do jutra“ (rozhovor pro časopis *Kultura niezależna*); in též: *Teksty a teksty* (Kraków: Univeristas), s. 299–328
2000/1974 „Krytyka literacka jako przedmiot badań historioliterackich“; in též: *Próby teoretycznoliterackie* (Kraków: Univeristas), s. 137–161
1973/1971 „Literárna sociológia a historická poetika“; in Štefan Krivuš, Anton Popovič (edd.): *Literárna komunikácia*, do slovenštiny preložil Pavol Winczer (Martin), s. 139–162

SŁAWIŃSKI, Janusz (ed.)

1971 *Problemy socjologii literatury. Z Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej*, tom XXIII. (Wrocław: Ossolineum)

TRÁVNÍČEK, Jiří (ed.)

2002 *Od poetiky k diskurzu. Výbor z polské literární teorie 70. – 90. let*, preložili Petr Vidlák, Marie Havránková, Jiří Trávníček (Brno: Host)

ŻÓŁKIEWSKI, Stefan

1969 *Semiotika a kultura* (Bratislava: Epoque)
1973 *Kultura literacka (1918–1932)* (Wrocław: Ossolineum)
1979/1973 „O badaniu dynamiki kultury literackiej“; in též: *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy), s. 364–398